

EBU'L-HASAN EL-EŞ'ARÎ VE DİN-SİYÂSET İLİŞKİSİ KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

Mehmet Salih GECİT (*)

Öz

Ehl-i Sünnet'in iki büyük fırkasından biri olan Eş'ariliğin kurucusu İmam-ı Eş'arî, adıyla zikredilen Eş'arî kelâmının oluşumuna tesir eden ve bu fırkanın olgunlaşmasını sağlayan en önemli âlim ve teorisyendir. Aynı zamanda İslam düşünce tarihinin önemli şahsiyetlerindedir. Abbasilerin son döneminde yaşadı. Kırk yaşına kadar Mu'tezile mezhebi mensubu iken daha sonra ondan ayrıldı ve Ahmed b. Hanbel'in savunduğu inanç esaslarını benimsediğini ilan etti. O, sadece teolojik görüşleri ileri süren bir âlim değil, aynı şekilde İslam siyaset düşüncesinin gelişmesinde ve Sünnî hilafet anlayışının oluşmasında büyük katkıları bulunan bir şahsiyettir. Yaşadığı çağın teolojik problemlerini Mu'tezile tecrübesini de kullanarak ele aldı. İrdelediği en önemli konulardan birisi de hilafet ve siyaset konusundaki görüşleridir. O, diğer konularda olduğu gibi hilafet ve siyaset konusunda da Ehl-i Sünnet'in geçmiş dört asırlık geleneksel anlayışını kabul eden, konuyla ilgili farklı görüşleri ortaya atan, kendisinden evvel yaşayan âlimlerin görüşlerini yaşadığı zamanın koşulları çerçevesinde yeniden ele alan ve günün siyasal ve sosyal problemlerine önemli çözümler önerilerinde bulunan bir özelliğe sahiptir. Çağının siyasal sorunlarını teolojik bir bakış açısıyla çözmeye gayret göstermesi araştırılmaya değer bir husustur. Biz bu makalemizde İmam-ı Eş'arî'nin dinî ve siyâsî görüşleri çerçevesinde din-siyaset ilişkisi konusunu inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Din, Siyâset, Eş'arî, Sünnîlik, Hilâfet, İslâm Siyâset Düşüncesi.

Abu Al-Hasan Al-Ash'ari and His Political Understanding

Abstract

Abu'l-Hasan al-Ash'ari is the founding father and theoretician of al-Ash'ari sect which is one of the two important and common branches of Ahl-Sunnah thinking. He was a Muslim theologian whose opposition to the Mu'tazilah movement during the 10th century CE helped to define Sunnism. He is one of the scholars of kalam who have produced valuable works on caliphate and politics. At about the age of 40, Ash'ari underwent an enormous theological conversion in which he rejected the more progressive Mu'tazilah theology. He was greatly influenced by the teachings of Ahmad ibn Hanbal, who had founded a school of religious law that emphasized the fundamentals of Islam. Ash'ari combined the strategies he had learned as a student of the Mu'tazilah movement, his own ideas, and the teachings of Hanbalito establish a system of Islamic doctrine that would later be known as Ash'arism.

He was not only an Islamic scholar, but also one of the most influential and important Islamic thinkers of the Muslim world. His impact on the development of Ahl-Sunnah thinking (kalam) and Islamic political thought as well as his contribution on the creation of the understanding of Caliphate are significant. His efforts to propose solutions, by depending on theological point of view, for the political problems of his time, are worth to investigate. In this article we are dealing with the main futures of his understanding of caliphate and political state.

Keywords: Religion, Politica, al-Ashari, Sunnism Caliphate, Islamic political thought.

*) Yrd. Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri-Kelam Ana Bilim Dalı, (e-posta: mehmetalihgecit@hotmail.com)

Giriş

Ebu'l-Hasan el Eş'arî, İslâm düşünce tarihinin en önemli düşünürlerindendir. Klasik kelâm kaynaklarında bu önemli şahsiyet daha çok bir “klasik kelâmcı” yani sadece dinî tartışmalara giren bir kelâm-akîde âlimi olarak sunulmaktadır. Onun çok yönlü şahsiyeti ve bakış açısı, zamanla tarihî ve siyâsî arka planından soyutlanarak sanki kelâm ilminin “şerh ve haşiyeler dönemi” denilen aşamasında yetmiş ve sadece akîde konularını inceleyen bir bilim adamı olduğu imajı oluşturulmuştur. Hâlbuki İslâm tarihinin ilk üç asrında meydana gelen sosyal ve siyasal çatışmaların/çalışmaların birikmiş tecrübesini yeniden eleyerek İslâm toplumunda görülen mezheplerin tarihî gidişatına yeni bir ivme kazandırmış, toplumsal karmaşa ve kargaşanın, yerini sükûnet ve düzene bırakmasının yolunu açmış önemli bir kelâmcı/düşünürdür. Bunun en açık kanıtı da adıyla kurulu mezhebin asırlar boyunca yaşaması, büyük âlimlerin zuhûr ettiği bir zemin haline gelişi, Selçuklu ve Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitaplarının Eş'arî mantığıyla yazılmış eserler olması, günümüz ilim ve fikir hayatında olduğu gibi geniş halk kitlelerinin gönüllerinde yer edinen akidenin oluşumuna büyük katkılarda bulunuşudur (Yüceer, 2000,181). Bu nedenle onun düşüncelerini sosyal ve siyasal hayattan uzak, İslâm toplumunun geçirdiği tarihî aşama ve tecrübelerden arındırılmış sırf dinî ve akîdevî esaslar çerçevesinde değerlendirmek eksik olacaktır. Zira onun ileri sürdüğü görüşlerinin arka planında sadece itikâdî görüşler aramak eksik kalmaktadır. Bu sebeple onun görüşlerinin arkaplanını deşmeye çalışmak gerekmektedir. Kanaatimizce Eş'arî'nin geliştirdiği anlayışın ardında İslâm tarihin ve toplumunun dört asırlık dinî, sosyal, siyasal yaşamının, yani geçmiş tarihî mirasın derin izleri bulunmaktadır. Biz bu makalemizde İmâm Eş'arî'nin beşerî ve ilmî şahsiyetinden hareketle onun ileri sürdüğü görüşleri inceleyecek, bu vesileyle din-siyaset ilişkisi konusundaki tavrını tespit etmeye çalışacağız.

1. İmâm Eş'arî'nin Beşerî-İlmî Şahsiyeti ve Yaşadığı Döneme Bir Bakış (260-330)

Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâîl el-Eş'arî, Hz. Peygamber'in meşhur sahabîsi Ebu Musa el-Eş'arî'nin neslinden olup Basra'da Hicrî 260 yılında doğdu (İbn Asâkir, 1404, 34; Micherd Allard, 1981, XXV/457-476; Doğan, 2013, 142-150). Talebeliğinin ilk yıllarında sünnî iken Ebu Alî el-Cübbâî'nin yanında okuduğu esnada Mu'tezile'ye intisab etti (ed-Diyârbekrî, 2009, 3/467; el-Ensârî, 1405, 1/225; Ahmed el-Câd, 2009, 5).

Eş'arî, Mu'tezile arasında uzun bir zaman kaldıktan sonra onların “Kur'an mahlûktur” ve “el-menzile beyne'l-menziletayn: büyük günah işleyen ne mü'mindir ne de kâfir” şeklindeki görüşünden vazgeçip Mu'tezile'den ayrıldı (İbn Asâkir, 1404, 39-42; el-Ensârî, 1405, 1; Câd, 2009, 5; eş-Şehristânî, 1404, 1/91; et-Teftâzânî, 1991, 4; el-Ensârî, 1405, 1; Şık, 2004, 291-294.).

Kırk yaşına kadar Mutezile mezhebine bağlı kalan ve Basra Mu'tezilesinin en önemli münâzaracısı olan Eş'arî, el-İbâne adlı eserini yazarken Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini benimsediğini belirtti, kurmayı tasarladığı yolda Küllabiye fırkasının kurucusu sa-

yılan İbn Küllab'ın görüşlerine temâyül etti (Macit, 1995, 57-71; Yüceer, 2007, 122). Mu'tezile'yi çok iyi bilen Eş'arî, o kesimden ayrılırken, onların düşüncelerine karşı düşünce üretiyordu. Bu sebeple düşüncelerinde Mutezile'ye yönelik bir tepki sezilmektedir (Özler, 1996, 93). Eş'arî'nin Mutezile'ye muhâlefeti kapsamlıydı (Yüceer, 2007, s. 123). Buradan hareketle şu sonuca varabiliriz: Eş'arî'nin düşüncesinin sistemleşmesini kolaylaştıran en önemli husus, eleştirdiği Mu'tezile'nin sistemli ve kendi içinde tutarlı bir sistem oluşudur. Böylece Eş'arîlik de eleştirdiği sistemli ve disiplinli akımın avantajlarından faydalanarak kolaylıkla ve kısa sürede sistemleşti, ilim adamları ve halk kesimleri tarafından benimsendi.

İslâm toplumunda çeşitli fikir akımlarının ve inançların yaygınlaştığı dönemde, Ehl-i Sünnet inancına sahip çıkan zatlardan birisi de Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (v. 330/935)'dir (Yüceer, 2007, s. 123). Mâverâunnehir bölgesinde Maturidî'yi yetiştiren ve onun görüşlerinin kısa sürede yaygınlaşmasına fırsat veren şartların benzeri, Basra'da da Eş'arî'nin ortaya çıkmasına ve görüşlerinin yayılmasına zemin hazırlamıştır (Topaloğlu- Aruçi, 2003, XVI).

Diyârbekrî Eş'arî'nin Abbâsî halifesi Muttakî Billâh zamanında hicrî 331 yılında vefat ettiğini belirtmektedir (Diyârbekrî, 2006, 3/467). Bu dönem, Abbâsîlerin en karışık dönemi olarak da bilinmektedir. Bu dönemde halifeler ya tahttan indirilerek, ya da öldürülerek yerine başka halifeler getiriliyordu. Hamdânîler ve Büveyhîler gibi devlet içerisine sızmış çeşitli siyâsî, dinî, ırkî ve sosyal gruplar, birbirleri ile mücadele ediyorlardı. Bunun sonucunda toplumda büyük bir sosyal ve siyasal kaos meydana gelmişti (Hasan İbrahim-Ali İbrahim, 2006, 65-71; Şık, 2004, 285-290; Doğan, 2013, 145). Bu bunalım döneminin tabîî sonucu ve yansıması olarak toplumda itikâdî, kelâmî, dinî, felsefî grup ve akımlar da çoğalıyor ve onlar arasında da muhtelif ihtilaflar yaşıyordu (Kara, 2009, 1-250). Özellikle Karmatîler, Batnîler, zındık diye adlandırılan dehrîyyûn ve tabîyyûn tarzı felsefî akımlar çoğalıyor, halkı olumsuz şekillerde etkiliyor, (Harbî, 1986, 19-76), şeriatın zahîrî naslarına aykırı söz ve iddialar sarfeden mutasavvıflar, şatahat cinsinden laflar edinin halkın itikadını sarsan kişi ve gruplar artıyordu (Diyârbekrî, 2013, 3/450-480; Pilavoğlu, 1973, 29-33; Sarmış, 2010, 174-178). İmâm Eş'arî yaşadığı toplumun bu tarz kompleks yapısından dolayı düşüncelerini ifade ederken başta Mu'tezile olmak üzere Şia, Hariciye, Cehmiye gibi fırkalarla birlikte zındık ve mulhid diye nitelenen gruplara karşı da mücadele ediyordu (el-Ensârî, tsz., 1/225).

Diyârbekrî, Eş'arî'nin yaşadığı dönemin özetini şu şekilde çıkarmış olmaktadır: "Onun döneminde hilâfet yönetimi zayıfladı, öyleki hilâfet makamının emri altında Bağdat'tan başka bir memleket kalmadı. Bağdat'ta Hanbelîlerin etkisi de büyüdü, hatta orada emirlerin ve komutanların evlerine bile saldırıp oralarda nebiz gördüklerinde dövüyor, nebiz testisi gördüklerinde kırıyorlardı. Yine insanların alış verişlerine de karışıp itirazlar yapıyorlardı." (Diyârbekrî, 2013, 3/464). Bu nakil, İslâm toplumunun fiilî bir sosyal, siyasal, idârî anarşizm ortamına girdiğini, düşünce hayatının ve inanç yapısının da içinde bulunduğu bu ortamdan etkilenerek radikalleştiğini veya dejenerasyona uğradığını

göstermektedir. Musteşrik H.A.R. GİBB de Abbâsîlerin bu dönemini “İslâm’ın Siyâsî Çöküşü” şeklinde adlandırmaktadır (Gibb, 2001, 489-500). İşte İmam Eş’arî bu ortamın zor şartlarının doğurduğu, yetiştirdiği, beklediği ve ihtiyaç duyduğu önemli bir kişilik idi. Eş’arî’nin ilmî ve fikrî şahsiyetinin oluşumunda bu çevresel şartların büyük etkisi bulunmaktadır.

2. Eş’arî’nin Eserleri ve Eserlerinin Siyâsî İçeriği

Eş’arî’nin Mu’tezileden ayrıldıktan sonra yazdığı eserlerine baktığımızda, düşüncesi-nin tekâmül sürecini net bir şekilde anlamaktayız. “*Makalâtu’l-İslâmiyyîn*” adlı eseriyle diğer mezheplerin düşünce ve inanç dünyasını ortaya koymuştur. “*el-İbâne*” ile İmâm Ahmed’in yorumsuz görüşlerini savunmuş, hudud boylarındakilere gönderdiği mektup-larıyla (رسالة الى اهل الثغر بباب الأبواب) Ehl-i Sünnet akîdesini selef açısından an-latmıştır (Topaloğlu, 2010, 129). “*el-Luma*” ile kendi görüşlerine açıklık kazandırmış, “*İstihsanu’l-Havd fî İlmi’l-Kelâm*” ile de Hanbelî yönteminin yetersizliğini görmüş ola-caktır ki naklî metodun yanı sıra aklî metoda da sarılmış ve yorumculuğu savunduğunu açıklamıştır (Yüceer, 2007, s. 122).

Kaynaklardan adı zikredilen eserlerine ve onların ele aldığı konularına bakıldığında Eş’arî’nin yazdığı eserlerinin şu dört grupta toplandığı görülür:

- Kelâm ilmiyle ilgili olan ve Ehl-i Bid’ati, özellikle de Mu’tezileyi reddetmeyi hedef alan eserler,
- Filozoflar, tabiatçılar, Dehrîler, Brahmanlar, Yahudîler ve Hıristiyanlar gibi İslâm dışı cereyanları reddeden eserler,
- İslâmî ve gayr-ı İslâmî mezheplerin görüşlerini aynen nakleden makâlat kitapları,
- Tefsîr, Hadis, Fıkıh ve diğer İslâmî ilimler sahasında te’lîf ettiği eserler.

Bütün bu eserlerde onun yaşadığı zamanın siyâsî taraf ve durumlarını saptamak mümkündür. Bu eserlerde imâmet ve hilâfet konusu ile diğer siyâsî ve itikâdî konularda muhtelif anlayışlar, düşünceler, bakış açıları ve öneriler bulunmaktadır. Bu açıdan ba-kıldığında Eş’arî’nin dinî formatta ele aldığı görüşlerinin arka planında bulunan siyâsî durumları tesbit etme imkânı yakalandığı gibi, onun siyâsî görüşleri de tesbit etme imkânı da doğmaktadır.

3. Eş’arî’nin Dinî-Siyâsî Görüşleri

Eş’arî’nin yazdığı eserlerindeki itikâdî ve kelâmî metodundan hareketle siyâsî konu-lardaki bakış açısını da saptamak mümkün olmaktadır. Bu bağlamda onun Mu’tezile’den ayrılırken yazdığı ilk eserlerinden biri olan el-İbâne’ye baktığımızda onun siyâsî fikirle-rinin değişik şekillerde açıklandığını ve farklı konular bağlamında ele alındığını görmek-teyiz. Örneğin Eş’arî, el-İbâne eserinin mukaddime bahsinde Hz. Peygamber (s.a.s)’e salat ve selâm yaparken Sahâbe, Ehl-i Beyt ve Peygamberimizin zevceleri hakkındaki görüşlerini beyân etmekte ve şöyle demektedir: “Allah’ın salatları (rahmet vesileleri)

apaçık hidâyete götüren o büyük lidere (kâid) olsun. O'nun tertemiz Ehl-i Beyti'ne de olsun. O'nun seçilmiş sahabîlerine de olsun. O'nun zevceleri olan mü'minlerin annelerine de olsun.” (Eş'arî, tsz., 6) Burada ilk üç asırda meydana gelen siyâsî hadiseler neticesinde oluşan mezhebî düşünceler sebebiyle Sahâbe, Ehl-i Beyt ve Peygamber (s.a.s.)'in eşleri hakkında ileri geri fikir beyân eden Haricîyye, Mu'tezile ve Şiâ gibi fırkaların siyâsî tavırları reddedilmekte ve onlara mukâbil hepsine sahip çıkan kucaklayıcı bir siyâsî anlayış öngörülmekte, yani Ehl-i Sünnet'in siyâsî hadiseler hakkındaki tavrı te'yîd edilmektedir (Mutezile'nin ve diğer mezheplerin Sahâbe, zevcat-ı nebî ve ehl-i beyt hakkındaki siyâsî mütalaaları hakkında bkz. Abdulcebbâr, tsz., 20/1/272-352, 2/3-183; Abdulcebbâr, 2009,766-768; el-Kâtib, 2009,175-177). Aynı tarzı “el-Luma” eserinde de sergileyen Eş'arî, bu kitâbın girişinde “Şüphesiz ki benden hakkı açıklayan ve batılı yok eden (توضیح الحق وندمغ الباطل) bir kitap yazmamı talep ettin.” (el-Eş'ari, 2000,13) demekte ve kitâbını “zeyğ” ve “bid'at” ehline karşı yazdığını ifâde etmektedir. Kitâbın konularına ve içeriğine bakıldığında da Mu'tezile, Haricîyye, Müşebbihe, Mürcie ve Şiâ'nın düşüncelerini tenkit ettiği görülmektedir.

Hız. Peygamber (s.a.s.)'in sünnetine bağlı kalınması ve ona sımsıkı sarılması (التمسك بسنة الرسول) konusunu işlerken sekiz âyeti (Nisâ, 4/59, 83; Yûnus, 10/15; Şûrâ, 42/10; Necm, 53/3; Haşr, 59/7; Nûr, 64/51-63) delil gösterip onları izah ettikten sonra da şöyle demektedir: “Böylece Allah Teâlâ, onlara kendisine itâat etmeleri gerektiği gibi Rasûlü'ne de itâat etmelerini emretti, kendi kitâbıyla amel etmelerine çağırdığı gibi Rasûlü'nün sünnetine sımsıkı yapışmalarına da davet etti. Fakat kötülüğü kendilerine galip gelen ve Şeytan'ın kendilerini çepeçevre kuşattığı bir çok kişi salat ve selâm kendisine olsun, Allah'ın Peygamberi'nin sünnetini arkalarına attılar, dinlerini taklid ettikleri daha önceki seleflerine meylettiler. Böylece onların dinlerine uydular, kendilerinden uydurdukları batıl gerekçelerle Allah'a iftira atarak Allah'ın Peygamberi (s.a.s.)'nin sünnetini iptal ettiler, onu terk ettiler, inkâr ettiler ve red ettiler.” (Eş'arî, tsz., 6-7) Bu sert ifadelerden sonra şu ayeti de onlar hakkında kullanmaktadır: “Muhakkak ki onlar sapıklığa düştüler, zaten hidâyet olacak değillerdi.” (En'am, 140) Burada da siyâsî gayeler sebebiyle sünnete karşı çıkan ya da kendi siyâsî görüşlerine uymadıkları ve itikâdî fırkalarına bağlanmadıkları için mutemed hadis kaynaklarına güvenmeyen, onları reddeden fırkalara reddiye yapılmakta, cevap verilmekte ve Ehl-i Sünnet'in bu konudaki siyâsî tavrı beyân edilmektedir.

İmâm Eş'arî, Mutezileyi ve Kaderîleri eleştirirken onların red ettikleri itikâdî meseleleri ardarda sıralamakta ve onların sünneti inkâr eden ve her şeye akıl ve te'vîl ile yaklaşmayı ön gören metodunu da reddetmektedir. Ona göre Mutezile ve Kaderiyye, reislerini taklid ederek, seleflerine uyararak, Kur'an'ı kendi hevalarına göre te'vîl ederek, Rasulullah'ın sünnetine muhâlefet ederek, selef-i salihinden ve Sahâbeden gelen rivâyetleri ve hadisleri terk ederek Allah'ın gözle görülebileceğini, Rasulullah'ın günahkârlara yönelik şefaât yetkisini, kabir azabını, kabir ehlinin kabirlerinde azaba düşürüleceklerini inkâr etmektedirler. Halbuki tüm bu konularda mütevatir rivâyetler, çok sayıda nakledilen hadisler ve Sahâbe ve Selef-i salihinin icmâi ile bir çok âyetten işâretler ve delâletler

bulunmaktadır (el-Eş'arî, tsz., 9-11). Eş'arî, onların reddettikleri meselelerden sonra bir de ileri sürdükleri görüşlerini sıralarken tenkitlerini daha ileri boyutlara götürmekte ve onları, atalarının sahip oldukları dinlerin görüşlerine benzer görüşler ileri sürmekle eleştirmektedir. Ona göre Mu'tezile ve Kaderiyye, "müşrik kardeş"lerinin görüşlerine nazire olarak Kur'an'ın mahluk olduğunu söylemektedirler. Nitekim müşrikler de "Bu Kur'an olsa olsa beşerin sözüdür." (Müddessir, 25) demişlerdir. Yine onlar, hayır ve şerrin iki Tanrı tarafından yaratıldığını iddia eden Mecusîler gibi kulların şerli fiilleri yarattıklarını ileri sürmüşlerdir. Zira kaderiyyeye mensup olanlar hayrın Allah, şerrin de Şeytan tarafından yaratıldığını iddia etmişlerdir. Yine onlar, konuyla ilgili âyetleri (İnsan, 76/30; Tekvîr, 81/39) red ederek ve müslümanların icmâna muhâlefet ederek Allah'ın istediği şeylerin meydana geldiği gibi, istemediği şeylerin de meydana geldiğini söylemektedirler. İşte bu yüzden Hz. Peygamber, onları bu ümmetin mecûsîleri şeklinde adlandırmıştır." (Eş'arî, tsz., 10-11). Daha sonra ilgili âyet ve hadisleri zikredip onlara muhâlefet eden şu görüşlerini sıralamaktadır: "Onlar, Allah'ın dahil olmaksızın kendilerine zarar veya fayda verebileceklerini, kendi kudretlerini kullanarak fiillerini yapabildiklerini, günahkârların ebedî olarak ateşte kalacaklarını, Allah'ın vech, yed, ayn, ilim, kuvvet gibi sıfatlarının olmadığını iddia etmektedirler. Halbuki tüm bu iddialar bir çok âyet ve hadise sarahaten aykırıdır." (Eş'arî, tsz., 11-12). Bundan sonra Eş'arî şöyle der: "İşte Cehmiyye, Mürcie, Haruriyye'den olan bid'at ve zeyğ ehlinin tümü de böyledir. Hepsisi de uydurdıkları konularda Kitâb'a, Sünnet'e, Rasulullah ile Ashabının üzerinde bulunduğu anlayışa ve ümmetin hakkında icma ettiği görüşlere muhâlif davranma konusunda aynen Mutezile ve Kaderiyye gibi davranmışlardır." (Eş'arî, tsz., 12-13). Eş'arî'nin zikredip reddettiği bu görüşlerin hepsi de ilk sırada meydana gelen siyâsî hadiselerin intac ettiği görüşlerdir. Söz konusu problemlerin hepsi de itikâdî, kelâmî ve dinî prensipler etrafındaki tartışmalardan hareketle meydana çıkmakla birlikte, esasında siyâsî, sosyal ve ekonomik faktörlerden beslenmişlerdir. Zira itikad ve din, ihtilaf ve kavgayı değil, kardeşlik, birlik ve beraberlik, bir arada ve beraberce yaşama duygusunu vermektedir. O günkü insanları bu örnek hayattan koparıp ihtilaf, kavgâ ve savaşa sevk eden esas saik, siyâset ve imâmet konusu idi. Ancak Eş'arî de Maturidî ve diğer Ehl-i Sünnet ve selef alimleri gibi bu tür problemler hakkındaki görüşlerini açıklarken, konuyu direkt olarak siyâsî bağlama tabi tutmamakta, kelâm ve cedel metodunu kullanarak, işin dinî ve itikâdî yönüne ağırlık vermektedir. Bu sebeple de ilk etapta siyâset kokusu vermeyen bu tavır, konu deşildikçe siyâsî rengini ele vermekte, zamanla siyâset kokusunu vermektedir.

"Hak ve Sünnet Ehli'nin Görüşlerinin Açıklanışı Bahsi"nde ise Eş'arî, Mutezile, Cehmiyye, Haruriyye, Rafıza ve Mürcie'nin adlarını zikrederek onlara karşı Ehl-i Sünnet'in düşüncelerini açıklamaktadır (Eş'arî, tsz., 14). Burada itikâdî ve kelâmî meselelere bakış açısının yöntemini ve ilkelerini belirlemekte, daha sonra inanç meseleleri hakkındaki görüşlerini hüküm cümleleriyle ifâde etmektedir. Eş'arî, meselelere girmeden önce şöyle demektedir: "Bizim ifâde ettiğimiz görüşümüz, bağlandığımız dinî anlayışımız Azîz ve Celîl olan Rabbımızın Kitâbına, selam üzerine olsun Peygamber (s.a.s)'imizin sünnetine, sahâbe, tabiin ve hadis imâmılarından rivâyet edilenlere imtisak etmektir. İşte biz bunlara

ve Allah onun yüzünü ağartsın, derecesini yüceltsin, sevaplarını bol bol versin Ebu Abdillâh Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine tabiyiz. Ona muhâlefet edenlerin görüşlerine de muhâlefet ederiz. Çünkü o, Allah (c.c.)'ın kendisi vesilesiyle hakkı açığa çıkardığı, dalaleti ortadan kaldırdığı, doğru yöntemi açıkladığı, bid'atçıların sırtlarını kırdığı, yoldan sapanların sapkınlıklarını, şüpheye düşenlerin şüphelerini izâle ettiği faziletli imâm, olgun liderdir. Allah (c.c.) böyle bir önder imâma, o büyük ve haşmetli dostu rahmet eylesin!" (Eş'arî, tsz., 14-15).

Savunduğu görüşlerini açıklamaya başlarken, yöntemini ve bakış açısını da izah eden Eş'arî, söz Ahmed b. Hanbel'e gelince, onu, minnet ve şükran duyguları içerisinde gark olmuş birisi olarak övmekte ve övgülerinde ısrar etmektedir. Bu duygu ve tavrın temelinde, Ahmed b. Hanbel'in Mu'tezile ve Mu'tezile'nin siyâsî iktidarı kullanarak sebep olduğu mihne hadiselerine karşı sürdürdüğü azimli ve sabırlı mücâdelesine yönelik takdirkârane sevgi ve saygısı yatmaktadır. Bu sebeple Eş'arî'nin bu ifâdelerini, onun, Mu'tezile'nin "Kur'an mahlûktur" şeklindeki siyâsî nitelikli, fakat din kılıflı anlayışına teslim olmayan ve ona karşı çıkan bir zatın tavrının desteklenmesi olarak görmek mümkündür. Zira bu mesele, İslâm düşünce tarihinde, Halife Me'mûn zamanında "Hadis ehli-Ashabu'l-hadis" adı verilen bilgilerin yoğun bir baskı altında tutulmalarından dolayı sembol haline gelen ve dinî yönleri kadar siyâsî yönü de bulunan bir konudur (Ammâra, 1999, 87).

Gerçekten de Abbâsî halifelerinden el-Me'mûn (v. 198/813), el-Mu'tasım (v. 218/833) ve el-Vâsık (v. 228/842) dönemlerinde Mu'tezile'nin "Kur'an mahluktur" fikrini reddeden düşünsel hasımlarına çok sert bir baskı uygulanmıştır. O dönemde Mu'tezile mezhebine mensup bazı kişiler, vezirlik gibi önemli makamlarda bulunuyorlardı. Bu vezirlerin de etkisiyle devlet, onların fikirlerini resmen benimsemişti. O dönemde Mutezile'nin geniş bir özgürlük alanı bulunuyor, fikirleri geniş bir boyut ve yaygınlık kazanıyordu. Ama onlar, kendileri gibi düşünmeyen fikir adamlarını bu özgürlükten yoksun bırakıyor, onları çoğu kere ağır baskılara ve işkencelere maruz bırakıyorlardı. Daha önce dinî ve siyâsî özgürlük ve serbestliği, düşünce ve fikir özgürlüğünü savunurken, iktidarı ve devleti ele geçirince diktatörler gibi hareket etmeye başlamışlardı (Ammâra, 1999, 261-262). Her ne kadar sonraki Mu'tezilîler tarafından bu tavır savunulmamış, hatta yerilmiş olsa, bu konudaki tüm suçların faturası, günah keçisi olarak Mu'tezilî vezir Ahmed b. Ed-Davûd'a kesilmiş (Ammâra, 1999, 262-263) olsa da tarih, Mu'tezile'nin yolunun bir kaç kez Abbâsîlerle çakıştığına ve Mutezilî düşüncenin Abbâsî devletinde bir dönemin siyâsî ve dinî ideolojisi olduğuna şahitlik etmiştir (el-Mu'tik, 2001, 40-43). Tarihinin zirvesinde ve düşüncelerinin kemal noktasında iken siyâsî bir ideolojiye dönüşen Mu'tezile mezhebinin doğuşuna etki eden faktörlerin başında İslâm toplumunda meydana gelen itikâdî, siyâsî ihtilâfların bulunduğunu unutmamak gerekmektedir. İşte Mu'tezile bu tür ihtilâflar karşısında kendine özgü yeni bir çözüm yöntemi geliştirmiş (Gölcük- Toprak, 2001, 41-42), böylece sadece dinî ve felsefî bir hareket olarak faaliyet gösteren bir yapılanmayla yetinmeyerek, aynı zamanda iktidar ve devlet talebinde bulunan bir harekete dönüşmüştür. İktidarın nimetlerinden faydalanma şansını yakaladığında bu fırsatı hemen kullanma azmine giren Mu'tezile, zamanla hızını almayarak dinî oluşumdan çok siyâsî bir teşkilat

havasına girip Abbasîlerin resmi ideolojisine dönüştüğü gibi, Abbâsî iktidarı tarafından iyice kullanılarak sistem içerisinde temsil ettiği misyonunu yitirdiğinde kolayca harcanıp devre dışı bırakılacak ve yerine başka bir teşkilat ve ideoloji bulunacak paralel bir siyasi yapı haline de gelmişti!... Yani devlet içerisinde Abbasîler Mu'tezile'yi kullanma, Mu'tezile de iktidar nimetinden faydalanma azim ve gayretini güdüyor, Abbasî hilâfeti devletin serin (gözükten) yönünü, Mu'tezile de derin yönünü yansıtıyordu. Bu karşılıklı yararlanma işlemlerinin öbür tarafında da mağdur duruma düşen geniş halk kesimi ve hem Mu'tezile, hem de Abbâsî yönetiminin uygulamalarından olumsuz şekilde etkilenen dinî, sosyal ve siyasal gruplar bulunmaktaydı. İşte Eş'arî'nin Mu'tezileye karşı takındığı bu sert tavrın ardında ve Ahmed b. Hanbel'e güçlü bir tonda sahiplenişinde bu tarihî arka plan ve siyâsî temelin sebep olduğu tepki yatmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Eş'arî'nin hem Mu'tezile, hem de Abbasî yönetiminin sebep teşkil ettiği şartların doğurduğu ihtiyacın bir ürünü, neticesi ve umudu olduğunu söylemek mümkündür.

Bu hususu Eş'arî'nin konuları işlerken sözü hep Mu'tezile ve Ahmed b. Hanbel'e getirişinden de anlamaktayız. Gerçekten de Eş'arî her ne kadar Ehl-i Sünnet dışındaki diğer mezheplere yönelik tenkitçi ifâdeler kullansa da, sözü sık sık Mu'tezile'ye getirmekte, söz bu akıma gelince de ifâdesindeki eleştiri tonunu yükseltmekte¹ ve Ahmed b. Hanbel'i yüksek sesle övmeye başlamaktadır (Eş'arî, tsz., 9, 10, 11, 12, 14, 17 vd). Ayrıca ele aldığı konular da genellikle Mu'tezile'nin iddialarını cevaplandırmaya müsait ve onlarca tartışmaya açılan konulardır.²

Buraya kadar açıkladığımız hususlarla Eş'arî'nin dinî düşüncesinin ve ileri sürdüğü teolojik görüşlerinin arka planında bulunan siyâsî etkiye işaret etmiş bulunmaktayız. Bununla birlikte direkt olarak siyâsetle ilişkili konularda onun savunduğu görüşlere de dikkat çekmemiz gerekmektedir. Eş'arî, kendisinden önceki itikâdî ve siyâsî mezhepler tarafından tartışılan hemen hemen tüm meselelerle ilgili görüşünü kısa ve özlü cümlelerle açıkladığı (Topaloğlu, 2010, 128) el-İbane'de direkt olarak siyâsetle alakası bulunan konulardan ashâb ve imâmet konusunu ele almaktadır. el-İbâne adlı eserinde dikkat çekici hususlardan birisi de onda hemen hemen kelâm ilminin tüm bahislerinden bahsedilmemesine rağmen nübüvvet konusunun ele alınmamasıdır.³ Sahâbe konusunu işlerken, aynı

1) Örneğin şöyle demektedir: “Biz, Allah'ın kelâmının mahluk olmadığını ve Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia edenin kafir olduğunu söylüyoruz. (وَنَقُولُ: إِنَّ كَلَامَ اللَّهِ غَيْرُ مَخْلُوقٍ وَأَنَّ مِنْ قَالِ بِخَلْقِ الْقُرْآنِ فَهُوَ كَافِرٌ).” Eş'arî, tsz., 17.

2) Bkz. Eş'arî, tsz., 21-30 (Rü'yet konusu), 31-45 (Kur'an'ın mahlukluğu konusu), 42-60 (İstivâ ve diğer haberî sıfatlar konusu), 61-66 (irâde konusu), 68-79 (ef'alu ibad konusu), 80-88 (kader konusu), 89-92 (Hz. Ebu Bekir'in İmâmeti onusu). Görüldüğü gibi tüm bu konular diğer mezheplerin yanısıra Mu'tezile'nin gündeminin ön sıralarında bulunan konulardır. Eş'arî de sözü sürekli Mutezile'ye götürüp onları aklî ve naklî delillerle çürütmeye gayret göstermektedir.

3) Gölcük-Toprak, *a.g.e.*, s. 59. Dikkat çekildiği gibi, dönemin müslim ve gayr-ı müslimleri arasında süren en önemli tartışma konularından biri olan “nübüvvet” konusundan sarf-ı nazar edilip müslüman fırkalar arasındaki konuların gündemde tutulması bir kaç asırdır birbiriyle uğraşan müslüman grupların hangi noktaya geldiğini göstermesi açısından son derece manidardır. Gelinebilen bir nokta, o dönemde nübüvveti inkâr eden ve İslâm toplumunda küfür ve şirk tohumlarını yerleştirmeye çalışan

zamanda onlara sahip çıkan ve onlardan gelen rivâyetleri kabul eden selef ulemâsına (fukaha ve hadisçilere) de değinmekte ve şöyle demektedir: “Bizler, Allah’ın salat ve selâm kendisine olsun, kendi Peygamberine layık görüp arkadaşı (Sahâbe) olarak seçtiği selevi sevmeyi de dinî bir görev kabul etmekteyiz, onları Allah’ın övdükleriyle över, hepsine de dostluk (velâ) ederiz. Şöyle de deriz: Rasullullah (s.a.s.)’den sonra en faziletli İmâm, Ebu Bekir es-Siddık (r.a.)’dır. Allah (c.c.), onunla dinini aziz kıldı, onu mürtedlere karşı muzaffer kıldı. Peygamber onu nasıl namaza takdim ettiyse, müslümanlar da onu imâmete takdim ettiler. Hepsine de topluca onu “Rasullullah’ın halîfesi” şeklinde adlandırdılar. Sonra Hz. Ömer (r.a.) gelir. Sonra Osmân b. Affan (r.a.) gelir. Onu öldürenlerin, zülüm ve isyânkârlıkla öldürdüklerine inanırız. Sonra Ali b. Ebî Talib (r.a.) gelir. İşte bunlar, Hz. Peygamber (s.a.s.)’den sonra gelen İmâmlardır ve onların halîfeliği, nübüvvet hilâfetidir. Rasullullah (s.a.s.)’in kendileri lehinde şahitlik yaptığı on sahabînin cennetle müjdelendiğine de şahitlik ederiz. Peygamber (s.a.s.)’in diğer sahabîlerine de dostluk (velâ) ederiz. Onlar arasında meydana gelen hadiseler hakkında ağızımıza sahip çıkarız. Biz, Allah rızası için, bu dört imâmın, raşit, hidâyetkâr ve faziletli halîfeler olduklarını kabul eder, fazilet konusunda kendileri dışındakilerden hiç birinin onlarla yarışamayacağına inanırız.” (Eş’arî, tsz., 18).

Bu ifâdede açıkça anlaşıldığı gibi Eş’arî, Şia’nın Sahâbelerle ve Hz. Ali’den önceki üç halîfe ile ilgili görüşünü red etmekte, bu konularda Ehl-i Sünnetin düşüncelerini savunmaktadır. Ayrıca siyâsî hadiselerle karışmış olsun veya olmasın, tüm sahabîleri “Allah rızası için” sevdiklerini, herhangi bir siyâsî, kabilevî, yahut mezhebî kaygı gütmediklerini, âyet ve hadislerde kendilerinden topluca veya münferiden bahsedilen sahabîlerin hepsine “velâyet” ve “muhabbet” beslediklerini ifâde etmektedir. Eş’arî’nin bu ifâdeleri her ne kadar ilk etapta Şia’nın siyâsî mülahazalarına yönelik dinî ve mezhebî eleştiri olarak görülse de aynı zamanda Haricîler ve Mutezile ile birlikte Sahâbe ve Selef ulemâsı hakkında olumsuz fikir beyân eden diğer mezheplere de yöneliktir. Zira bu konuda sadece Şiîler yargılayıcı görüşler ileri sürmemektedirler.⁴ Mutezile de siyâsî faaliyet-

zındık, dehrî vb. grupların at koşturup cirrit oynadıkları bir zamanda müslüman fırkaların ve mezheplerin müşterek hareket edip onların faaliyetlerine ve düşüncelerine reddiye yazmak yerine birbirleriyle uğraşip birbirlerinin görüşlerini çürütmeye çalıştıklarını gösteren tarihin ilginç ve bir o kadar da trajik tablolarındandır.

- 4) Şiîlerin tüm kaynaklarında ve Şia’ya mensup tüm yazarların eserlerinde Hz. Ali’ye karşı savaşan sahabîler, hatta ona destek vermeyip tarafsız kalanlar hakkında “kafir, müşrik, münafık, fasık, zalim, gasıp” gibi bir çok sıfatlar kullanılmaktadır. Bkz. Şeyh Mufid Ebu Abdillah Muhammed b. Muhammed b. En-Nu’mân el-Harisî, el-İfsâh fî İmâmeti Emîri’l-Mü’minîn Aleyhi’s-Selâm, (Kum: Müessesetu’l-Bi’set, 1412), s. 122-130; Ebu Ca’fer Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh el-Kummî, Risâletü’l-İ’tikâdati’l-İmâmiyye, Terc. Ethem Ruhi Fığlalı, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978), s. 120-130. Şiî yazarlardan Ahmed el-Kâtip Şia’nın sahabe ve üç raşit halife ile ilgili görüşlerini iki döneme ayırmaktadır. a) Şiî imâmet teorisinin oluşumundan önceki dönem: Bu dönemde Şiî imâmlar, sahabe ve raşit halifeler hakkında olumlu ifâdeler tavsiye etmişlerdir.

b) İmâmet teorisinin sonrası dönem: bu dönemde sahabe ve raşit halifeler hakkında yargılayıcı ve olumsuz söylemler gelişmiştir. Bkz. Ahmed el-Kâtip, Nedenleri Tarihte Kalmış Siyâsî Ayrılık Sünnilik-Şiîlik, Terc. Muharrem Tan, (İstanbul: Mana Yay., 2009), s. 147-294.

etlere karışmış bazı sahabîler hakkında çok sert ifâdeler kullanmaktadır (Ammâra, 1999, 217-220). Örneğin Kâdı Abdulcebâr, Muaviye'yi "fasık" ve "bağiy" olarak nitelemektedir (Abdulcebâr, tsz, 20/II/93-94).

Eş'arî'nin temas ettiği ve siyâsî yönü açık olan konulardan birisi de zâlim yönetici arkasında namaz kılma konusudur. Her ne kadar cemaat namazı konusu fikhî bir mesele olsa da, o dönemlerde fikhî bir meseleden çok siyâsî ve itikâdî bir mesele olarak tartışılırdı. Bu sebeple Eş'arî de konuyu ele almış ve konuyla ilgili görüşlerini şöyle ifâde etmiştir: "Dinî anlayışlarımızdan birisi de şudur: Biz, Cuma, bayram namazları ve cemaatle kılınan diğer namazları her iyi (birr) ve iyi olmayan (gayruh) şahısların arkasında kılarız. Nitekim Abdullah b. Ömer'in de Haccac'ın arkasında namaz kıldığı rivâyet edilmiştir." (Eş'arî, tsz., 19). Aynı paragrafta siyâsî yönü bulunan yöneticilere dua etme konusundan da şöyle bahseder: "Biz, müslümanların yöneticilerine iyilikle dua etmeyi ve onların imâmetini ikrâr etmeyi uygun görür, onlardan istikâmet dışı haller zühur ettiğinde huruc (isyân) etmenin gerekli olduğunu iddia edenleri tadrîl ederiz. Yine biz, kılıçla isyân etmeyi inkâr ve fitne esnasında savaşmayı terk etmeyi dinî görev biliriz." (Eş'arî, tsz., 19). Burada Eş'arî, kendisinden önceki devirlerde ortaya çıkmış ve kendi zamanında devam eden siyâsî hadiseler etrafındaki huruc ve isyânı ön gören siyâsî nitelikli görüşlere karşı olduğunu ve bu tür görüşleri savunmadığını açıklamaktadır ki, bu reddiye Şia, Haricîyye, Mu'tezile gibi fırkalara yöneliktir. Zira Makâlâtü'l-İslâmiyyîn adlı kitabında bu görüş sahiplerini zikrederken şöyle der: "İnsanlar, kılıç (silahlı mücadele) konusunda dört görüşe vardılar. Mu'tezile, Zeydiyye, Havâric ve Mürcie'den bir çoğu bağı ehlini kılıçla yıkıp hakkı getirme imkanı bulunduğu vacip olur demişlerdir. Şiîler İmam Mehdi zuhur edip emredinceye kadar kılıç kullanılmaz görüşündedirler. Ebu Bekir el-Esam ve onun gibi düşünenler, adil bir imâm ile birlikte huruc edilir ve bağı ehline karşı savaşılır görüşünü savunurlar. Ashabu'l-Hadis de imam adil de olsa, zâlim de olsa, çocukları esir tutup adamları öldürse de, fasık olsa da sultana karşı çıkmayı ve kılıçla savaşmayı batıl sayarlar, huruca karşı çıkarlar." (Eş'arî, 2009, 255-256). Bu düşüncüyü Ehl-i Sünnet'in görüşlerini özetle naklettiği bölümün sonunda bir kez daha özetleyen Eş'arî, "Biz, imâmlara (yöneticilere) itâati ve müslümanlarla dostluğu dinî görev biliriz. Biz, bid'ate çağırana herkesten ayrılır, heva ehli olanlardan kaçırırız." (Eş'arî, tsz., 20) diyerek temel düşünce ve tavrını ortaya koyar.

Eş'arî'nin direkt olarak siyâsetle ilgili ele aldığı problem, imâmet veya hilâfet problemidir. Ancak bu konuyu Hz. Ebu Bekir'in hilâfeti çerçevesinde ele almaktadır. el-İbâne adlı eserinin son konusu olarak "el-Kelâm fî İmâmeti Ebî Bekr es-Sıddık (r.a.)" başlığı altında şu düşünceleri savunur:

"Allah Teâlâ Kur'an'da bir çok yerde muhacirleri, ensârı, rıdvân bey'atine katılanları ve diğer sahabileri övmektedir. İşte Allah'ın övdüğü bu sahabîler, Hz. Ebu Bekir'in imâmeti üzere icma ettiler, onu Rasulullah'ın halîfesi diye adlandırdılar, ona bey'at ettiler, ona boyun eğdiler ve onun faziletini ikrâr ettiler. O, ilim, zühd, dirâyet, siyâset ve diğer konularda imâmetin gerektirdiği her haslette o günkü toplumun en faziletlisi idi." (Eş'arî, tsz., 89).

Eş'arî'nin Hz.Ebu Bekir'in halîfeliği konusunda ileri sürdüğü deliller şunlardır:

a. Kitap: Kur'an'da Hz. Ebu Bekir'in imâmetine delâlet eden âyetler şunlardır: Nur Sûresi, 55; Hac Sûresi, 41; Fetih Sûresi 18; Tevbe Sûresi, 83; Fetih Sûresi, 15, 16 âyetler. Eş'arîye göre bu âyetlerin işâret ettiği zat Hz. Ebu Bekir'dir. Hatta bu âyetlerde Hz. Peygamber'den sonra fetih hareketlerinde bulunan Hz. Ömer'e de işâret edilmektedir.⁵ Madem ki âyetler Hz. Ömer'in imâmetini vacip kılmaktadır. O halde Hz. Ömer'in imâmeti de Hz. Ebu Bekir'in imâmetini vacip kılmaktadır. Madem Hz. Ebu Bekir'in Hz. Peygamber'den sonra imâmeti vaciptir, o halde o, müslümanların hepsinin efdalıdır (Eş'arî, tsz., 90; Eş'arî, 2000, 81-83).

b. İcma: Hz. Ebu Bekir'in imâmeti hakkındaki diğer delil de icmadır. Zira müslümanların hepsi, ona tabi oldular, itâat ve bey'at ettiler. Ona "Rasulullah'ın Halîfesi" adı verdiler. Hz. Ali ve Hz. Abbâs'ın da ona beyat ettiklerini ve onun imâmetini ikrâr ettiklerini görmekteyiz. Madem ki Hz. Ali ve Hz. Abbâs, ona bey'at ettiler, o halde Ebu Bekir (r.a.)'ın müslümanların icma ile halîfe seçildiğini kabul etmek gerekmektedir. Dolayısıyla Hz. Ebu Bekir'in halîfeliği üzerinde icma ve ittifak hasıl olmuştur (Eş'arî, tsz., 90; 2000, 81-83).

Eş'arî, Hz. Ebu Bekir'in imâmetini isbât ettikten sonra, diğer üç halîfenin imâmetini de Hz. Ebu Bekir'in imâmetine dayandırmaktadır. Yani, son üç halîfenin imâmetinin meşruiyetini, ilk halîfenin imâmetinin meşruiyetine dayandırmaktadır. Bu konudaki sözleri şudur: "Sıddîk (r.a.)'ın imâmeti sâbit olunca, Faruk'un imâmeti de sâbit olmaktadır. Zira Hz. Ömer'in imâmetine yönelik nas, ondan sadır olmuştur. Hz. Ebu Bekir, O'nun imâmet kararını aldı ve onu imâmlığa seçti. Hz. Ömer de Hz. Ebu Bekir'den sonra müslümanların en faziletlisi idi. Hz. Ömer'den sonra Hz.Osmân'ın imâmeti de O'nun seçtiği komisyon (şûra) üyeleri tarafından akdedildi. Hepsinde Hz. Osmân'ın halîfeliğine razı oldular, onu seçtiler, onun adaleti ve fazileti hakkında icma ettiler. Hz. Ali'nin imâmeti de Hz. Osmân'dan sonra Sahâbeden ehl-i hal ve akdin akdetmesiyle sâbit olmuştur." (Eş'arî, tsz., 91; 2000, 81-83).

Dört halîfenin seçimi veya iş başına gelişini delillendirme çabası gösterirken, Kur'an ve icma ile birlikte bir de mantukî akıl yürütme metodunu seçen Eş'arî, Ehl-i Sünnet'in müşterek anlayışını ortaya koyduktan sonra satır aralarında hilâfetin nas ve tayin ile olduğunu iddia eden Şia'ya da cevap verme çabasına girişmektedir. Öncelikle ilk üç halîfenin hilâfetini mantıksal kısır döngü (kıyas-ı mün'akis) yöntemiyle isbâta çalışıp, kendine has bu delillendirme yöntemiyle ilginç bir tavır sergilemektedir. Başka bir ifadeyle, Eş'arî'nin bu delillendirme çabası neticesinde "Hz. Ebu Bekir'in hilâfeti sâbittir. Çünkü Hz. Ömer'in hilâfeti de sâbittir. Hz. Ömer'in hilâfeti sâbittir. Çünkü Hz. Ebu Bekir'in hilâfeti sâbittir. Madem Hz. Ömer'in hilâfeti sâbittir, o halde onun seçtiği komisyonun atadığı Hz. Osmân'ın da sâbittir. Madem Hz. Osmân'ın hilâfeti sâbittir, öy-

5) Şia'nın bu ayetlerle ilgili olarak Eş'arî ve diğer Sünnî kelâmcılara verdiği cevapları ve bunlardan üç raşit halîfenin hilâfetine işâret olmadığına dair görüşleri hakkında bkz. Şeyh Mufîd, el-İfsâh, s. 77-190.

leyse Sahâbeden ehl-i hal ve akdin seçtiği Hz. Ali'ninki de sâbittir.” şeklinde bir anlayış ortaya çıkmaktadır.

Eş'arî, Şia'nın Hz. Ebu Bekir'in hilâfeti konusunda icma hasıl olmadığı görüşüne iki açıdan cevap vermektedir. Birincisi, Hz. Ali ve Hz. Abbâs da Hz. Ebu Bekir'e beyat etmişlerdir (Eş'arî, tsz., 91; 2000, 81-83). O halde icma vardır. İkincisi şâyet bu iki sahabî gönülden beyat etmediyseler, bu durumda da şu cevabı verir: “Bunun da zararı yok, zira biz, zahir ile amel ederiz. Onların bâtınının başka olması icma delmez” (Eş'arî, tsz., 90-91).

Eş'arî, her dört halîfenin hilâfetini isbât sadedinde delil olarak şu hadisi de göstermektedir: “Ümmetim içerisinde halîfelik otuz senedir. Bundan sonra da meliklik gelecektir. (الخِلاَفَةُ فِي أُمَّتِي ثَلَاثُونَ سَنَةً ثُمَّ مَلِكٌ بَعْدَ ذَلِكَ)” (Ebu Davûd, Kitâbu's-Sünne, 8; Tirmizî, Fiten, 48; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 5/220) “İşte bu hadis, her dört imâmın hilâfetine delildir.” (Eş'arî, tsz., 91).

el-İbane'de konuyu “Hz. Ebu Bekir'in Hilâfeti” başlığında ele alırken el-Luma'da “Babu'l-Kelâm fi'l-İmâme” başlığı altında aynı usûlü sürdürmekte, Hz. Ebu Bekir'in halîfeliliğini ayetler ve mantıkî deliller, akıl yürütme usûlü ile ele almaktadır. Ancak burada farklı bir tarz olarak Hz. Ali ile ilgili Şia tarafından ileri sürülen itirazlar cevaplandırılmak ve reddedilmek suretiyle konu tekrar Hz. Ebu Bekir'in hilâfetinin meşruiyetini isbât noktasına çekilmektedir. Örneğin Eş'arî konuyu şu soruyla tartışmaya açmaktadır: “Şâyet biri derse: ‘Ebu Bekir (r.a.)’ın imâmetine dair delil nedir?’ Ona şöyle denilir: Bu konudaki delâlet, insanların bu konuda üç görüşte olmalarıdır. Zira insanlar bu konuda şöyle düşünürler:

“Bir kısmı Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin imâmetini savunurlar.

“Bir kısmı Hz. Abbas'ın imâmetini savunurlar.

“Bir kısmı da Hz. Ebu Bekir'in imâmetini savunurlar.” (Eş'arî, 2000, 83).

Bu üç görüşü saydıktan sonra Hz. Ali ile Hz. Abbas'ın her ikisinin de her ne kadar belli bir süre gecikmiş olsa da neticede diğer müslümanlarla birlikte Hz. Ebu Bekir'e bey'at etmesini, onun idaresine boyun eğmelerini ve ona “Ey Rasulullah'ın Halîfesi (يا خليفة رسول الله) diye hitap etmelerini delil göstererek ilk iki şikkın yanlış, üçüncüsünün doğru olduğu sonucunu çıkarmaktadır (Eş'arî, 2000, 83). Ayrıca ümmetin bu konuda icma ettiğini, şâyet yanlış olsaydı böyle bir icmanın yapılmamış olacağını, zira ümmetin hatada icma etmesinin söz konusu olmadığını, Hz. Ali ve Abbas'ın batınlarının ayrı, zahirlerinin ayrı olduğunun iddia edilemeyeceğini, edilse bile bunun icmaya zarar getiremeyeceğini, icma hasıl olmasa bile Muhacirûn ve Ensâr başta olmak üzere Hz. Ali ve Abbâs'ın da bulunduğu sahabîlerden bey'at edenlerin hepsinin beyatının geçersiz olamayacağını, bu sebeple ümmetin fiili olarak seçtiği Hz. Ebu Bekir'in, itâat edilmesi gereken bir imâm olduğunu savunmakta, daha sonra da bazı ayetleri delil göstererek yukarıda açıklanan hususları desteklemektedir (Eş'arî, 2000,83-85).

el-Luma'da, el-İbane'den farklı olarak Şia'nın nass ve tayin düşüncesi daha açık bir şekilde cevaplanıp reddedilmektedir. Eş'arî bu konuda şöyle der: “Kur'an'dan nakleder-

ek açıkladığımız bütün bu deliller, Hz. Sıddık ve Faruk'un imâmetine delalet etmektedir. Zikrettiğimiz ayetler ve ümmetin icmanın delaleti ile Hz. Ebu Bekir'in imâmeti vacip olunca bu suretle Hz. Peygamber'in başkasının imâmetini nass ile tayin ettiğine dair görüş de reddedilmiş oldu. Zira Peygamber'in, imâmetini nass ile tayin ettiği bir kişinin imâmeti, başkasının imâmetinin üzerine binaen caiz olmaz.⁶ İşte bu, Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi kendisinden sonra imâm nasbettiği görüşünün batıl olduğunu isbât etmektedir. Ayrıca Hz. Ebu Bekir'in Hz. Ömer'e "Elini uzat da sana bey'at edeyim." Sözü⁷ de imâmetin Hz. Ebu Bekir'e nass ile verildiği görüşünü reddetmektedir. Şayet Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir'in imâmetini nass ile tayin etseydi, onun başkasına bu sözü söylemesi caiz olmazdı." (Eş'arî, 2000, 85). Burada iki farklı hususu görmekteyiz. Birisi Hz. Abbas'ın, diğeri de Hz. Ebu Bekir'in imâmetinin nass ile tayin edildiği görüşleridir. Ancak dikkatimizi çeken bir diğer husus daha vardır ki, o da İmâm Eş'arî'nin nass ile tayin edilme görüşünü reddederken aynı bağlamda ve aynı çerçeve içerisinde Hz. Ebu Bekir'in imâmetinin vacip olduğuna dair peşpeşe ayetler sıralaması ve imâmetinin delillerinden biri olarak da bizat Kur'an'ı göstermesidir. Burada Mu'tezileyi eleştirirken onların usûlünü kapıp o usul çerçevesinde hasmını yenme huyunu edindiğini bildiğimiz Eş'arî'nin, Şia'yı eleştirirken de aynı şekilde davranıp onların usûlünü takip ederek iddialarını reddetmeye çalıştığını görmekteyiz. Bu durum, şayet bir münâzara usûlü olarak yapılmadıysa, Eş'arî'nin çelişkiye düştüğü görünümünü vermektedir.

Burada tekrar el-İbane'ye geçeceğiz. Dört halîfenin durumunu isbâtta sonra Sahâbe dönemi siyâsî hadiselerine karışan sahâbeden bahsetmekte ve Ehl-i Sünnet'in onlar hakkındaki görüşünü şu şekilde zikretmektedir: "Allah kendilerinden razı olsun Ali ve Zübeyr ile Hz. Aişe arasında cereyan eden hadiseler gelince, muhakkak ki tüm bunlar te'vîl ve ictihada binâendir. Hz. Ali imâmdır, onların hepsi de müctehittirler. Şu bir gerçektir ki, Hz. Peygamber (s.a.s) onların cennetlik olduğuna şahitlik etmiştir. Bu da onların hepsinin icihatlarında hak üzere olduklarına delâlet etmektedir. Allah ikisinden razı olsun Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasında cereyân eden hadiseler de aynı şekilde te'vîl ve icihat üzeredir. Tüm Sahâbeler, kendilerine uyulan ve din konusunda ithâm edilmesi uygun olmayan imâmlardır. Muhakkak ki Allah ve Resûlü onların hepsini övmüştür. Bu sebeple biz de onlara saygı göstermeyi, onları ululamayı, onlara dost olmayı (velâyet göstermeyi) ve onlardan herhangi birine nakisa ithâm edenlerden teberri etmeyi dinî görev biliriz. Allah onların hepsinden razı olsun." (Eş'arî, tsz., 92).

Eş'arî, kitâbını bu şekilde bitirirken, Şia ve diğer gruplardan Sahâbeler hakkında eleştirel ve itham edici söz ve ifâdeler kullanan ve onlara saygı beslemeyen fırkaları reddetmekte, ashâba saygı göstermeyi de ibâdet derecesinde dinî bir görev (taabbud) (Eş'arî, tsz., 92) olarak gördüğünü ifade etmektedir.

6) Yani Hz. Peygamber tarafından imâm olarak tayin edilen Hz. Ali'nin, tayin edilmeyen Hz. Ebu Bekir'in imâmetine istinaden imâm olması caiz değildir.

7) Bu sözü Hz. Ebu Bekir, Sakife Olayı'nda Hz. Ömer'e söylemiştir. Bkz. Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe Dineverî, el-İmâme ve's-Siyâse, (Beyrut: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, 2006), s. 10,13.

Eş'arı'nın sahabe vurgusu ilk etapta sırf dinî bir tavır olarak görülse de Şia görüntüsü altında memleketlerini fetheden sahabenin yönetimi ve önderliği altında idâre edilen bir devlete karşı sürdürülen gizli bir muhâlefetin susturulması anlamına da gelmektedir. Bu sebeple onun bu sözlerini, aynı zamanda siyâsî ve itikâdî fırkalara karşı Ehl-i Sünnet'in hem itikâdî, hem de siyâsî tavrını yansıtan düşünceler olarak değerlendirmekteyiz. Eş'arı'nın çabaları ve mücâdelesini neticesinde yayıldığı yerlerde Mu'tezile'nin etkisi giderek kırılmış, Ehl-i Sünnet inancı İslâm âleminin bir çok yerine yayılmıştır. Bu sebeple Yüceer'in dediği gibi, Ebu'l-Hasan el-Eş'arı'nın zuhûru ve Mu'tezileyi reddedip Ehl-i Sünnet kelâmını kabul edişi İslâm tefekkür tarihinin de en önemli hadiselerindendir. Zira Ehl-i Sünnet daha çok Eş'arı'lıkla inkişaf etmiştir. Ehl-i Sünnet inancı böylece bir taraftan Mu'tezilenin ve diğer mezheplerin belini kırmış, diğer yönden de selef yolunu takip edenlerin sayısını da arttırmıştır (Yüceer, 2000, 181). Bu da İslâm siyâset düşüncesi ve siyâsî tarih açısından şu anlama gelmektedir: Eş'arı'nın çabaları sonucu İslâm âleminin hakim unsuru olarak tezâhür eden Ehl-i Sünnet anlayışı, bu aşamadan sonra gelen ve hükümlerlik sürdüren siyâsî ve idarî yapılanmaların, hükümet ve devletlerin dinî-ideolojik yapısına damgasını vurmuştur. Bu da düşünsel açıdan olduğu kadar, siyâsî tarih açısından son derece önemli bir durumdur.

4. Sonuç

Buraya kadarki malumattan da anlaşıldığı gibi İmâm Eş'arı İslâm dünyasının en önemli düşünürlerinden biridir. Ümmetin dört asırlık birikiminin kavşak noktasında zühûr etmiş, geçmiş mirası süzgeçten geçirip geleceğe daha derli ve toplu bir şekilde aktarmış, Müslümanların geçmiş hatırasında yer alan aşırılıkları, gereksiz tartışmaları, subjektif ve yanlı değerlendirmeleri, farklı görüş ve düşünceleri süzerek mu'tedil ve mutevasıt bir seviyeye getirmenin mücadelesini vermiştir. Onun katkılarıyla İslâm dünyasında daha düzenli ve disiplinli bir ilim anlayışı, daha mu'tedil ve dengeli bir inanç yapısı ve bu ilim ve inanca dayalı bir sosyal ve siyasal yapı oluşmuştur.

Eş'arı'nın düşünce yapısının arka planında öncelikle dört asırlık bir İslâm kültür ve medeniyeti bulunmaktadır. Bununla birlikte kırk yaşına kadar içinde yetişip büyüdüğü Mu'tezile kültürünün de önemli etki ve katkılı bulunmaktadır. Görüşlerini, metodolojisini, tartıştığı konuları hep bu ekol içerisinde iken kazanmıştır. Ancak İslâm Dünyasının geçmiş tarihî mirasını da göz ardı edememe özelliğinden olacaktır ki, kendini sadece Mu'tezileye bağlı bir şekilde sınırsız ve sonsuz itaat ve teslimiyete terk etmemiştir. Geçmişini sorgulama tecrübesini de yaşamıştır. Bunun neticesinde yeni bir metod, yeni bir anlayış, yeni bir bakış açısı, neticede yeni bir düşünce ekolu geliştirmiştir. İşte bu düşünce ekolonun gelişiminde her ne kadar sırf dinî ve itikâdî bir form gibi gözükken bir yapı ile karşılaşmış olsak bile, arka planında dört asırlık bir toplumun sosyal ve siyasal durumu, geçmişi, tarihi ve tecrübesi bulunmaktadır. Biz de Eş'arı'nın görüşlerini bu çerçevede değerlendirdiğimizde onun siyâsî görüşlerini tesbit etme imkânı bulmaktayız.

Eş'arı'nın elimizdeki eserlerinde işlenen konulara baktığımızda daha çok Şia ve Mu'tezile mezheplerinin görüşlerine cevap teşkil edecek konulara değindiğini görmek-

teyiz. Bunlar da sahabenin konumu ile ilgili tartışmalardan ve o çağa kadar geliştirilen teolojik görüşlerin arkasındaki ilk dönem siyâsî muhâlefetin yansımalarından ibarettir. Halbuki biz onun gibi öncü şahsiyetten yeni bir siyâsî anlayış, kapsamlı bir siyasal teori beklerdik. Aynı şekilde içinde yaşadığı Abbâsî yönetiminin düştüğü çıkmazlar veyahut sebep olduğu bazı olumsuz uygulamalar karşısında Kur'an ve Sünnet'te geçen adâlet, meşveret, emânet, merhâmet, müsâvat ve uhuvvet gibi ilkelere bağlı bir düşünsel kompozisyon beklerdik. Hatta günümüz siyasal ve sosyal problemlerinin çözümüne ışık saçacak bir İslâmî siyâset düşüncesi geliştirmesini umardık. Ama zaman ve zemin şartları, ona İslâm toplumunun düştüğü dahilî rekabetlerin ve mezhebî çatışmaların düzenli ve dengeli bir seviyeye çekilmesi görevini yükledi. Bu sebeple Eş'arî'nin siyasal görüşlerinin, sahabe toplumu arasında cereyan eden olayların değerlendirilmesi konusundaki Şîf ve Mutezîlî düşüncelere reddiye diye adlandırabileceğimiz dar bir çerçevede kaldığını görmekteyiz.

Günümüz toplumunun birçok sorununun çözümü konusunda bizi aydınlatacak en önemli tesbiti ne olabilir şeklindeki bir soru ile karşılaştığımızda şu sonuç cümlesini rahatlıkla ifade edebiliriz: Eş'arî'nin İslâm düşünce tarihinde sergilemiş olduğu örnek bir tavır bulunmaktadır. O da "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn" adlı kitabında müslümanlar arası ihtilâflardan bahsederken ortaya koyduğu objektif tutum, tarafsız metod ve her şeye rağmen tüm müslüman fırkaların "müslüman kimlik"ini kabul ve itiraf etmesidir. Esâsen onun farklı müslüman mezhep ve akımların görüşlerini objektif bir usulde ele aldığı en meşhûr kitabına verdiği isim de anlamlıdır: "İslâma mensup olanların ve namaz kılanların görüşleri!" Yani aynı kibleye yönelerek aynı İlâh'a ibadet eden müslümanların görüşlerinden bahsetmektedir. Bu da tüm ihtilâflarına, görüş ayrılıklarına, metod ve tavır farklılıklarına rağmen hepsinin müslüman olduklarının îkaz ve ihtâr edilmesi anlamına gelmektedir. O, şöyle der: "İnsanlar, Peygamberleri (s.a.s.)'den sonra birçok konuda ihtilafa düştüler. Bu meseleler hakkında bir kısmı diğerini sapık olarak niteledi, bir kısmı da diğerlerinden beri olduklarını belirttiler. Böylece farklı gruplar ve çeşitli fırkalara dağıldılar. Ancak şu da var ki, İslâm hepsini içinde barındırmakta ve hepsini kuşatmaktadır. (ان الإسلام يجمعهم و يشتمل عليهم)" (el-Eş'arî, 2009, 8) Müslümanların birbirlerini tekfir ettikleri ve fırsatını buldukça parçalandıkları bir dönemde, onların müşterek kimliğine vurgu yapmak, hepsine kucağını açmak ve İslâm dininin birleştirici ve toparlayıcı mesajını hatırlamak ve hatırlatmak bugün de muhtaç olduğumuz örnek bir tavır olarak durmaktadır!..

Kaynaklar

- Abdulcebbar, Kâdı Ebu'l-Hüseyn. (tsz.) *el-Muğnâ fî Ebvâbi't-Tevhîdi ve'l-Adl*, Tahk. Abdulhalîm Mahmûd-Süleymân Dünyâ, Mısır: Dâru'l-Mısriyye.
- Abdulcebbar, Kâdı Ebu'l-Hüseyn. (2009). *Şerhu Usûli'l-Hamse*, Tahk. Abdülkerîm Osman, Mısır: Mektebetu'l-Usre.
- Ahmed b. Hanbel. (tsz.) *el-Müsned*, Tahk. Şuayb el-Arnâvût, Kâhire: Müessesetu Kurtuba.
- Ahmed Cevdet Paşa. (tsz.). *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-ı Hulefâ*, Sad. Metin Muhsin Bozkurt, İstanbul: Merve Yay.
- Akoğlu, Muharrem. (2006). *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İstanbul: İz Yayınları.
- Allard, Micherd. (1981). "Eş'arî'nin Hayatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, terc. M. Sait Yazıcioğlu, (Ankara: 1981), cilt. XXV, ss. 457-476.
- Ammâra, Muhammed. (1999). *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, Terc. Vahdettin İnce, İstanbul: Ekin Yay.
- Ay, Mahmut. (2002). *Mutezile ve Siyaset*, İstanbul: Pınar Yay.
- Câd, Ahmed. (2009). *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn Mukaddimesi*, Kâhire: Dâru'l-Hadis.
- Camii, Muhammed Mescidi. (1995). *Ehl-i Sünnet ve Şia'da Siyasî Düşüncenin Temelleri*, Terc. Malik Eşter, İstanbul: İnsan Yay.
- Dineverî, Ebu Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe. (2006). *el-İmâme ve's-Siyâse*, Beyrut: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye,
- Diyârbekrî, el-İmâm Hüseyin b. Muhammed b. El-Hasan. (2009). *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefis*, Tahk. Abdullah Muhammed el-Halîfî, Beyrut: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye.
- Doğan, Hüseyin. (2003). "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelamdaki Yöntemi Üzerine", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 11/1, (2013), s. 172-180.
- Ebu Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistani. (tsz.). *es-Sünen*, M. Muhammed Abdu'l-Hamit, Mısır.
- Ensârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Alî. (1405). *el-Misbâhu'l-Mudî' fî Kitâbi'n-Nebiyi'l-Ümmiyyi ve Rusulihî ilâ Mulûki'l-Ardî min Arabiyyin ve Acemiyyin*, Tahk. Muhammed Azûmuddîn, Beyrut: Dâru Alemi'l-Kutub.
- Ensârî, Hammad b. Muhammed, (tsz.). *Ebu'l-Hasan el-Eş'arî*, Mektebetu'ş-Şâmîle (CD programı içinde), Medîne Versiyonu.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil. (tsz.) *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Tahk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Eş'ari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. (2000). *el-Luma fi'r-Reddi Ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, Tahk. Muhammed Emin ed-Dannavi, Beyrut: Darul'l-Kutubi'l-İlmiyye.

- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâil. (2009). *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Tahk. Ahmed Câd, Kâhire: Dâru'l-Hadîs.
- Ferrâ, Ebu Ya'la Muhammed b. Huseyn. (2000). *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Tahk. Muhammed Hamid el-Feykî, Beyrut,: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Gibb, H.A.R. (2001). "Abbâsîlerin İlk döneminde Yönetim ve İslâm", Terc. Saim Yılmaz, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3/2001, s. 489-500.
- Gölcük, Şerâfettin- Toprak, Süleyman. (2001). *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, Konya: Tekin Yay.
- Hanbelî, Abdulbâkî el-Mevâhibî. (1987). *el-Ayn ve'l-Eser fî Akâidi Ehli'l-Eser*, Tahk. İsmâ Rewwâs el-Kal'acî, Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs.
- Harbî, Muhammed b. Ali Osmân. (1986). *İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî ve Eseruhu fî İlmî'l-Kelâm*, Beyrut: Alemu'l-Kutub.
- Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan. (2006). *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Kâhire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısıriyye.
- İbn Asâkir ed-Dimeşkî, Alî b. Hasan b. Hübetullâh. (1404). *Tebyînu Kezîbi'l-Müfterî fîmâ Nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Beyrut: Dâru'l-Kitab el-Arabî.
- Kara, Seyfullah. (2009). *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İstanbul: İz Yay.
- Kâtib, Ahmed. (2009). *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyâsî Ayrılık Sünnilik-Şiiilik*, Terc. Muharrem Tan, İstanbul: Mana Yay.
- Kummî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh. (1978). *Risâletü'l-İ'tikâdati'l-İmâmiyye*, Terc. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Macit, Nadim. (1995). *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, Erzurum: İhtar Yay.
- Mâverdí, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. (2002). *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Mu'tik, Avvâd Abdullâh. (2001). *el-Mu'tezile ve Usûluhum el-Hamse*, Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd.
- Mustafa, Nevin Abdulhalık. (1990). *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, Terc. Vecdi Akyüz, İstanbul: İz Yay.
- Özafşar, Mehmet. (1999). *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkaplanı (Mihne Olayı ve Haseviye Olgusu)*, Ankara: Ankara Okulu Yay.
- Özler, Mevlüt. (1996). *İnsan Hürriyeti*, İstanbul: Nun Yay.
- Pilavoğlu, Kemal. (1973). *Büyük Veli Muhyiddin Arabî*, İstanbul: Kevser Yayınevi.
- Sarmış, İbrahim. (2010). *Şuradan Saltanata, Teokrasiye ve Laisizme Yönetim*, İstanbul: Düşün Yay.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm. (1404). *el-Milel ve'n-Nihal*, Tahk. Muhammed Seyyid Geylânî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.

- Şeyh Mufîd, Ebu Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. En-Nu'mân el-Harisî. (1412). *el-İfsâh fî İmâmeti Emîri'l-Mü'minîn Aleyhi's-Selâm*, Kum: Müessesetu'l-Bi'set.
- Şık, Ahmet. (2004). "Eş'arî'nin Mu'tezile'den Ayrılmasının Nedenleri", *Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt. 4, sayı. 1, (Çorum: 2004), s. 291-294.
- Teftâzânî, Sa'duddîn. (1991). *Şerhu'l-Akâid*, Terc. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yay.
- Tirmîzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsa. (1292). *el-Camiu's-Sahih*, Kahire.
- Topaloğlu Bekir. 2010. *Kelâm İlmi*, İstanbul: Damla Yay.
- Topaloğlu-Aruçi. (2003). *Maturidî'nin Kitâbu't-Tevhîd Önsözü*, Ankara: İsam Yay.
- Uyanık, Mevlüt. (2001). *İslâm Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik (Hasan-ı Basrî Örneği)*, İstanbul: Kaknüs Yay.
- Yüceer, İsa. (2007). *Kelâm Fırkalarında Yöntem*, Konya: Tablet Yay.
- Yüceer, İsa. (2000). *Kelâm-Felsefe Uzlaşması*, Konya: Tablet Yay.